

https://doi.org/10.31516/2410-5325.066.13

УДК [78.481; 78.6]

І. Я. Зінків, доктор мистецтвознавства, професор, Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка, м. Львів

i.zinkiv@gmail.com

https://orcid.org//0000-0002-0406-3370

УКРАЇНЬСКА ДУМА: ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТЕРМІНА І НАЗВИ ЖАНРУ¹

Здійснено семантичний аналіз терміна *дума*, що використовується для означення жанру української епічної традиції, доведено його давньоіранське походження, зв'язок з жанрами давньоіранської епічної традиції та її носіями — *думами*, *дуанами*. Виявлено кореляцію думового епосу з осетинськими епічними піснями-переказами — *кадагами*, що пов'язані з сюжетами скіфо-осетинського епосу «Нарти». Доведено взаємозалежність терміна *дума* та найменувань епічних музичних інструментів *домбра*, *думбрак*.

Ключові слова: *етимологія терміна «дума», українська дума, афганські думи, казахські дуани, осетинський кадаг, співанка-хроніка.*

И. Я. Зинкив, доктор искусствоведения, профессор, Львовская национальная музыкальная академия имени Н. В. Лысенко, г. Львов

УКРАИНСКАЯ ДУМА: К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ТЕРМИНА И НАИМЕНОВАНИЯ ЖАНРА

Осуществлен семантический анализ термина *дума*, использующегося для обозначения жанра украинской эпической традиции, доказано его древнеиранское происхождение, связь с жанрами древнеиранской эпической традиции и её носителями — *думами*, *дуанами*. Обнаружена корреляция с осетинскими эпическими песнями-сказаниями — *кадагами*, связанными с сюжетами скифо-осетинского эпоса «Нарты». Доказана взаимозависимость термина *дума* и названий эпических музыкальных инструментов *домбра*, *думбрак*.

Ключевые слова: *этимология термина «дума», украинская дума, афганские думы, казахские дуаны, осетинский кадаг, спиванка-хроника.*

I. Ya. Zinkiv, Doctor of Art Criticism, Professor, Professor at the Department of Music Theory, Mykola Lysenko National Music Academy, Lviv

UKRAINIAN DUMA: INTERPRETATION OF TERM AND GENRE DENOMINATIONS

The aim of this paper is to show the Old-Iranian genesis of the term “duma” used to refer to the genre of Ukrainian folk epic.

Research methodology. The research methodology applies historical and logical and comparative methods used for studying the interpretation the Ukrainian term “duma”, related to Old-Iranian and Old-Slavic worlds and used to define the genre of national epic tradition.

¹ This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

Results. In the scientific literature, the “duma” epic is regarded as a late-stage phenomenon, without exploring its historical links to earlier autochthonous epic traditions that prevailed in the territory of Ancient Ukraine, particularly ancient Iran. The Ukrainian ethnomusicologists (S. Grytsa) argue for its artificial formation, introduced in the literary sources of the Romantic era. The article attempts to refute this common sense. It is hypothesized that the word *duma*, first mentioned in the written sources of Kyivan Rus, has ancient Iranian genesis. The ancient Iranian component has been studied sufficiently in the material and spiritual culture of Ukraine, but the results of this study rarely fall within the attention of musicologists and ethnomusicologists. In the culture of Ukrainians, iranisms have been preserved since the Scythian-Sarmatian until Kozachchyna era, a period of the *duma* genre flourishing.

Since ancient times, the word *duma* functioned in ancient Iranian languages, including Tajik. It correlated with the *dumb-*, *duma*-root, which meant “a tail” (L.Gertsenberg), and preserved in the name of the folk epic instrument “*dombra*”, “*dumbbrak*” (literally — a tail/lamb fat-tail, by I. Vyzgo-Ivanova). The form of ancient instruments was determined by their ideological content. The sacred meaning of Aries (lamb) and individual parts of its body correlated with the idea of Farn (good, power, strength) as a symbol of royal power in ancient Iranians, including the Scythians, and was embodied in the form of a musical instrument. The Iranian-speaking Afghans still name the folk singers as *dumas*, and the Turkic-speaking Kazakhs, whose ancestors were Iranian-speaking Scythian-Saka tribes, until recently, used the similar word *duany* to name the divine seers, performers of epic cycles. The semantics of these words indicates that these were used in ancient Iranian vocabulary to refer to both carriers of epic traditions (*duma*) and their epic instruments (*dumbra*, *domra*) and repertoire. It testifies to the fact that the early Slavic tribes in the territory of Ancient Ukraine borrowed the word *duma* during the period of direct contacts and assimilation processes with the Iranian-speaking world, beginning with the Scythian-Sarmatian-Alan era.

F. Kolesa, and subsequently S. Grytsa pointed out the connection of *duma* musical stylistics and music of the East, explaining “chromaticism” in thoughts by oriental influences. Based on archaeological, historical and contemporary ethnomusicological studies, it can be argued that the so-called East was located within the modern Ukrainian territory. Those cultural elements, which individual ethnomusicologists interpret in the context of “Eastern” influences, prevailed in ancient Ukrainian lands for centuries, and are still rooted in the culture of the Ukrainians.

Novelty. The paper refutes the well established in the scientific literature notion of late origin of the word and term *duma* as the genre name of the Ukrainian epic tradition. Its ancient Iranian genesis, the connection of *duma* genre with the Ossetian *Kadagi* has been proved.

The practical significance. The material in this article can be used in academic programs of university courses for cultural studies, art studies, instrumental studies and the study of the history of the Ukrainian epic tradition. A linguistic analysis of the term and genre *duma* makes it possible to conduct broader comparative studies on term functioning during the era of the Eurasian people, who have had long-lasting close contacts with the Scythian-Sarmato-Alan world in the past.

Keywords: *etymology of the term дума, Ukrainian дума, Afghanian dums, Kazakhian duany, Ossetian kadag, spivanka-chronicle.*

Постановка проблеми. Вибір теми статті зумовлений недостатністю вивчення історичних витоків жанру українського епосу — думи та походження самого терміна. У науковій літературі думовий епос розглядається винятково як пізньостадіальне явище, без урахування його історичних зв'язків з ранніми автохтонними епічними традиціями, що панували на теренах Давньої України, зокрема давньоіранською. Українські етномузикологи вважають, що літературний термін *дума*, який використовується для означення творів української епіки, на сьогодні недостатньо вивчений. С. Грица в дослідженні «Мелос української епіки» обстоює думку про його штучне утворення, запроваджене в літературних джерелах доби романтизму (М. Максимович, К. Рилєєв, В. Ломиковський, П. Лукашевич) для характеристики речитативних жанрів української епічної традиції (Грица, 1979, с. 193–194). Спробуємо спростувати це твердження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найдавніше використання терміна «дума» європейськими авторами трапляється в літературних джерелах доби Польсько-Литовського князівства — в «Епіседіоні»/«Epiciedion» (1485 р.) — жалобному вірші на честь українського гетьмана Михайла Вишневецького. Цікаво, що вже в польських авторів XVI — початку XVII ст. — С. Сарніцького¹, М. Коберніцького, Є. Морштина, А. Чахровського — відзначено його *українське походження*: ним позначали козацькі сумні пісні — «*elegia, quasi Dumas russi vocant*» — «елегії, що співаються як руські (русинські — І. З.) думи» (Шуст, с. 88). Ще раніше він використовувався «не тільки на означення ляментозних творів ..., а й героїчних, прославних пісень ... і мав ... ширше значення, ніж зараз» (Грица, 1995, с. 70). Зауважимо, що єдиного погляду на походження терміна дотепер не сформовано.

У статті висунуто гіпотезу про те, що слово *дума*, на яке ми натрапляємо ще в писемних джерелах Київської Русі, має *давньоіранську генезу*. Нагадаємо, що, починаючи від скіфо-сарматських часів, розпочалися тривалі контакти ранніх слов'ян з іраномовними кочівниками в лісостепу та степу України. Вони проявилися не лише в духовній культурі слов'ян, але й зберегли іранізми в їхній мові аж до часів Козаччини, свідченням чому є хоча б лебійська мова кобзарів. Слово *дума* завжди функціонувало в індоіранських мовах, у яких корелюється з коренем *dumb-, дума-*. На думку видатного вченого, фахівця з давньоіранських мов та їхніх діалектів Леонарда Герценберга, воно означає «хвіст»

1 «Annales sive de origine et gestis Polonorum et Lituanorum». Хроніка доби Польсько-Литовського князівства (1587 р.).

(Герценберг, 1972, с. 187). Здавалось би, як це слово стосується назви епічного жанру української музичної традиції?

Давні цивілізації розвивалися під ідеологічним впливом астрономічних епох. Наші іраномовні пращури, скіфи й сармати, жили в епоху Овна. Якщо простежити функціонування цього кореня *dumb-*, *duma-* в середовищі іраномовних народів Середньої Азії, то його можна виявити в таджицькій мові, де воно збереглося в назві народного (у давніші часи — ритуального) епічного інструмента «домбра́», «думбра́к», що дослівно означає *хвіст ягняти*. (Вызго-Иванова, 2000, с. 111). Морфологія домбри в давньоіранському світі народів Середньої Азії втілювала сакральну ідею Овна (ягняти). Форму давніх інструментів визначав закладений у них ідеологічний зміст. Сакральне значення Овна та окремих частин тіла сакральної тварини, за давнім принципом нарації *pars pro toto*, корелювалося з ідеєю Фарна (благо, влада, сила, могутність) як символом царської влади в давніх іранців, зокрема скіфів, і втілювалося в морфології музичного інструмента. Подібну конструкцію мав священний інструмент давніх скіфів — ліра, яку Юлій Полідевік (Поллукс) назвав винайденим скіфами пентахордом. Корінь *dumb-* наявний також у назві грифного струнно-щипкового інструмента домбра, запозиченого росіянами за посередництвом Золотої Орди від давньоіранського кочового світу, із типово слов'янською елімінацією приголосного «б» (домбра́ — домбра). Ще й сьогодні в Афганістані думами називають народних співців. А в Казахстані спорідненим з ним словом *дуани*¹ ще донедавна називали віщунів-провидців, виконавців епічних лебединих циклів.

Як впливає з семантики цих слів, у давньоіранській лексиці вони означували носіїв епічних традицій, їхній епічний інструментарій та репертуар. Тому, на нашу думку, слово «дума» було запозичене ранньослов'янськими племенами (можливо, антами²) з іраномовного світу в скіфо-сармато-аланський період. Давніше воно могло застосовуватись не лише на означення самих носіїв усної епічної традиції, але й їхнього репертуару, який міг позначатися, згідно з давньою іранською (середньоазійською) традицією, одним і тим самим або близьким за значенням і звуковим складом словом.

1 Доведено, що казахи етнічно споріднені з іраномовними кочівниками — саками Приаралля (Толстова, 1984). Дотепер один із найповажніших підрозділів Старшого жуза (кастового поділу) казахів має назву асіани або усуні (лакське плем'я) (Садоков, 1971). Звідси разюча подібність казахських домр зі скіфськими лютневими інструментами, які можна вважати спадкоємцями музичного інструментарію приаральських скіфів.

2 Чимало сучасних дослідників з дедалі більшою мірою вірогідності поділяють думку, що анти належали до іраномовних племен і були асимільовані слов'янами Дніпро-Дністровського межиріччя, які стали основою українського етносу.

Дослідники українського епосу Ф. Колесса і С. Грица слушно звернули увагу на зв'язок музичної стилістики дум зі світом східної монодії (Грица, 2002, с. 138–139). Грица відзначає два історичні етапи зближень української народнопісенної творчості зі слов'янським Півднем і Сходом. Перший сягає культури доби Київської Русі, коли ранньослов'янське населення Причорномор'я і Подніпров'я через скіфо-еллінську культуру переймало здобутки античного світу. Другий — пов'язаний з періодом козацьких воєн, культурним Ренесансом XVI ст. та добою бароко (XVII — сер. XVIII століть). (Грица, 2002, с. 138–139; Грица, 2007, с. 23).

Однак слід звернути особливу увагу на ранній, «докиївський» період формування давньослов'янської епічної традиції (билин київського циклу), пов'язаний не так із самим Сходом, як із впливом іраномовної скіфської, згодом сармато-аланської культури, релігії й міфології на ранньослов'янський масив, які панували на праукраїнських землях майже тисячу років і стали підмурком для формування ранньослов'янського масиву, передусім антів. Тобто сам Схід розташовувався на сучасній українській території, й ті культурні елементи, які етнологи трактують у контексті «орієнтальних» впливів, віддавна були вкорінені в культурі українців і віддавна побутували на давньо-українських землях (див. праці Л. Залізняка, Б. Магомедова, Т. Рудича, П. Толочка, ін.).

На формування українського думового епосу вплинула не тільки билинна традиція Київської Русі, що зазначають усі дослідники, але й чимало елементів, засвоєних ранньослов'янським масивом з ранніх епічних традицій сусідніх народів — ірано- й тюркомовних, з якими давні слов'яни впродовж тисячоліть підтримували найтісніші контакти. Адже міжетнічна інтеграція завжди породжує симбіозні явища. Вагому роль у цьому процесі відігравала й ірано-слов'янська *двомовність*¹, поширена на праукраїнських теренах ще задовго до утворення Київської Русі, а також у період її найвищого розквіту².

Відомо, що епічний переказ належить до історично найдавніших форм існування міфу і базується на ньому, зберігаючи рудименти ідеології періоду шаманізму (Гуриєв, 1994, с. 37, 33–76). Він виник у давніх

1 Етнологи та історики відзначають переважно тюркські впливи, оминаючи увагою існування не лише слов'яно-тюркської, але й слов'яно-іранської двомовності. Останнє є явищем давнішої генези і більш глибоко вкоріненим. Тут доречно згадати Йоакимовий літопис, де йдеться про двох братів — Словена й Скіфа. Перший з них, за літописним переказом, вирушив на північ, а другий залишився жити на своїх предковичних землях.

2 Одна з найдавніших згадок про народ рос (hros), тобто про ранньосередньовічних аланів у Північному Причорномор'ї, сягає середини VI ст. і міститься в «Церковній історії» Захарії Ритора. Наприкінці VIII ст. народ рос згадується у «життях» святих Георгія Амастрідського і Стефана Сурожського (Фадеева, 2000, с. 51).

ритуалах, які щорічно відтворювали (і повторювали) аграрні та героїчні міфи про першопредків-воїнів, царів, богатирів. Ці міфи тісно пов'язані як із рецитованим словом (слави, плачі), так і кінетикою руху (ритуальні танці), що супроводжували ритуали¹. Етносами, що вплинули на формування давньоруської епічної традиції XI–XIII століть (билин), від XIV ст. — дум, були племена анто-слов'янської спільноти, а це пеньківська, празько-корчацька археологічні культури (VI–VII ст.), а також ранньосередньовічні алани (від VI ст.), наявні в складі салтово-маяцької культури VIII–IX ст., що розташовувалася на території сучасної Харківщини (Залізник, 1994, с. 123).

Епічні сюжети або їхні окремі мотиви мають властивість мігрувати з одного етнічного середовища в інше. І однією з важливих умов цього процесу була вже згадана *двомовність*. Ще в передкиївську добу (черняхівська, пеньківська, празько-корчацька археологічні культури) почала формуватися рання епічна традиція давніх слов'ян, яка тривала до нашого часу в переказах грецьких, римських, готських авторів, чимало сюжетів якої запозичено із самотутньої скіфо-грецької культури Північного Причорномор'я (Причорноморська Русь, Північний Кавказ), Приазов'я та скіфо-аланського епосу («Нарти»). У добу гунської навали епічні перекази, що виникли в Північному Причорномор'ї, разом з мігруючими племенами потрапили у Центральну, Південну та Північну Європу, де продовжували розвиватися.

У часи Київської Русі явище слов'яно-ірано-тюркських лексичних контактів також було доволі поширеним. Відомо, що на р. Рось — давньому етнічному центрі скіфо-сармато-аланів — руські князі для захисту південно-східних кордонів створили смугу осілих поселень з різноплемінних кочівників (знаних під назвою *чорні клобуки*), які осідали як військова заслона від Степу і які згодом асимілювалися зі слов'янами (Липец, 1977, с. 146; Фадеєва, 2000, с. 51). Сучасне Поросся (р. Рось) здавна було територією, що належала Скіфії, згодом — Сарматії (нащадками сарматів уважало себе запорізьке козацтво) (Яковенко, 2006). У ті часи Поросся перетворилося на один із головних осередків культурного спілкування слов'янського етносу Київської держави з ірано- та тюркомовним населенням Великого Степу й Причорноморською Руссю — Арусінією. Через цю двомовну культуру здійснювалася *взаємодія різних етносів*, яка позначилася на розвитку східнослов'янської епічної традиції. У X–XIII ст. в тюркських каганатах Європи й Азії державною мовою була *согдійська* (поряд зі скіфською), що належить до гілки східноіранських мов (Толстова, 1984, с. 25). Тому слов'яно-іранський і слов'яно-тюркський мовно-культурний симбіоз, який відбувся на

1 Із цих ритуалів в українську фольклорну традицію потрапили гопак, коломийка, козак та інші танці.

пограниччі Степу й Лісостепу, Карпат і Полісся, одним із своїх джерел мав *давньоіранський* лексичний фонд, що сприяв засвоєнню середньовічними слов'янською і тюркською традиціями сюжетів та мотивів історично ранньої скіфсько-сарматської епічної (і релігійної) традиції (Фрай, 1971, с. 253, 270). Перші розділи «Епосу про Рустама» представлені скіфським епосом, у XII ст. записаним Фірдоусі. Він сформувався на території Середньої Азії і став основою іранської епічної традиції, спадкоємцями якої були також іраномовні племена аланів — середньоазійських, кавказьких та європейських (зокрема й на території сходу, півдня й заходу сучасної України). Це спричинило потрапляння окремих його мотивів і сюжетів у середовище аланського епосу «Нарти», а через нього — у слов'янську, проукраїнську епічну традицію, а також у козацький епос.

Дума, співанка-хроніка та осетинський кадаг. Нашадками скіфів, сарматів і аланів є осетини. Дослідники вважають Північне Причорномор'я територією, де почав формуватися думовий епос (Грица, 1995). У цьому ж ареалі завершував формуватися пізній шар нартівського епосу аланів-осетинів¹, коли середньовічна Аланія (давньоруська Овсеть, сучасна Осетія) ще була локалізована у північно-причорноморській смузі й простягалась від Передкавказзя, Криму до степів Добруджі (суч. Румунія, м. Ясси). Про це, зокрема, свідчать давні генеалогічні міфи про походження нартів від доньки морського царя — Дзераси (Гуриєв, 1994, с. 156;). Вони мають прямі паралелі у скіфській генеалогічній легенді про походження скіфів від шлюбу змієної доньки Борисфена з грецьким Гераклом, за іншою версією — Зевсом (Абаєв, 1979, с. 362–363; Абаєв, 1965, с. 122).

Зародження осетинського героїчного епосу «Нарти», що почав формуватися в степовій смузі Південного Передкавказзя, дослідники датують добою заліза (VIII–VII ст. до н. е.), тобто часом потрапляння на Кавказ скіфів. Завершення його формування припадає на XIII–XIV ст., коли осетини вже були територіально відділені від праматірньої території його виникнення — узбережжя Чорного й Азовського морів та пониззя Дону (Калоев, 1969, с. 163–165). Завершальний етап його кристалізації хронологічно збігся з початком формування героїчного епосу українців — думами. Зародження жанру думи дослідники пов'язують з XIV–XV ст., періодом звільнення руських князівств від гніту Золотої Орди та подальшого входження південноруських князівств до складу Польсько-Литовської держави (1421)². І хоча типологічно нартівський

1 Назву сучасним осетинам, нащадкам сарматів, дало одне з аланських племен — аси, овси (яси).

2 Частка українських етнічних земель в Польсько-Литовському князівстві складала близько 90 відсотків його території (Яковенко, 2006).

епос належить до давнього, міфологічного типу, у помонгольський період його найстійкіші сюжети поширилися всім Кавказом й тривали до нашого часу у вигляді епічних переказів — кадагів, найархаїчніший шар яких найповніше зберігся в осетинів (також в адигів та абхазів).

Термін *кадаг*¹ в осетинській мові використовується винятково на означення творів епічного жанру нартівського циклу, який виконувався в супроводі струнного музичного інструмента й побутував у поетичній формі, на противагу *таурагу* — прозовому переказу, який народні сказителі виконували без інструментального супроводу. Етнографічні матеріали засвідчують виконання кадагів не лише під час святкових зібрань сільської громади, але й на поминальній трапезі, яку організували родичі чоловічої статі померлого, після кінських перегонів на його честь, коли народний співець (кадаганаг), сидючи в центрі громади «по-східному», виконував кадаги на фандирі (Гуриєв, 1994, с. 160).

Етимологію терміна *кадаг* слід шукати в давньоіранських мовах, зокрема в осетинському слові «kadh», що в перекладі означає *честь* (Абаєв, 1958, I, с. 566; Гуриєв, 1994, с. 161; Герценберг, 1972, с. 175). На думку В. Абаєва, це слово запозичено з осетинської або пехлевійської (від *kédig* — магічний) мов (Гуриєв, с. 162), звідки воно потрапило до грузинської й зберегло (у хевсурів і пшанів) давнішу етимологію — *kadagi*, що перекладається як «провидець» або «падати кадагом», тобто означає «впадати в екстаз, перебувати у стані трансу». А це засвідчує зв'язок з ідеологією шаманізму. Слово «kadag» також корелюється з близьким за звуковим складом коренем «kas» у давньоіранському слові «kasæg / kasag», що перекладається як «той, що спостерігає, той, що оглядає, латинське *spectator*» (Абаєв, 1979, с. 342), яке відповідає українському слову «козак».

До середини ХХ ст. виконання осетинських кадагів зберігалось у двох формах — оповідній² та речитативно-співаній, у супроводі струнного музичного інструмента — арфи-фандира або скрипки. Тип «казаного» епосу є найархаїчнішою формою його побутування. Саме такий тип виконання українських дум зберігався ще на початку ХХ ст. в українського населення степової смуги Передкавказзя, на Кубані (Нирко, 2008, с. 232). Тут історики Т. П. Попов та Ю. Миролюбов зафіксували

1 Сам термін пов'язаний з давньою індоіранською традицією, у санскриті воно означає «сага», «переказ», «епічна пісня». В Індії до сьогодні існують школи катака, які навчають виконувати епічні цикли «Махабхарата» та «Рамаєна» у супроводі струнного інструмента й танцювально-театрального компонента (Гуриєв, 1994, с. 164). Очевидно, осетинська традиція зберегла давнішу традицію виконання кадагів.

2 У середині ХХ ст. існування кадагів-переказів в осетинів зафіксував Віктор Абаєв.

існування *дум-переказів*, серед яких дивом уціліла дума «Про князя Кия, засновника Київської Русі»¹, у той час як на інших українських землях прозово-оповідні форми побутування епосу майже не збереглися (за винятком Карпатського регіону, у жанрі співанок-хронік).

Хоча осетинські кадаги належать до давнього, міфологічного епосу, а український епос — до пізньостадіального, все ж їхня історична «віддаленість» дозволяє виявити певні типологічні подібності з українською епікою — думами і карпатськими співанками-хроніками (новинами). Якщо порівняти ці дві епічні традиції, пов'язані спільними генетичними витоками, можна спостерегти, що:

1. Українські думи (як і кадаги) об'єднує культ героїзму та військової звитяги;
2. Терміни «дума» і «кадаг» — це епічний переказ у манері чоловічого сольного співу-речитативу в супроводі струнного музичного інструмента², яку вважають найдавнішою формою його побутування (Цхурбаева, 1973, с. 155; Шакрыл, 1969, с. 297);
3. Найархаїчніші осетинські кадаги зберегли ознаки «перехідної» віршово-прозової форми (Цхурбаева, 1973, с. 158, 164), вони мають певні подібності з адитивною (ампліфікаційною) ритмікою дум з їхніми тирадами, вільним варіюванням кількості складів у рядку;
4. Наспіві кадагів, як і мелос давніх українських дум, лаконічні, вузькообсягові, часто основані на єдиній мелодичній поспівці. Як і карпатські хроніки говіркового типу, кадаги виконуються речитативом, інколи в декламаційній манері.

Висновки. Аналіз нових джерел дозволив спростувати усталену думку про пізні походження терміна «дума» на означення жанру українського епосу. Це слово віддавна функціонувало в давньоіранській лексиці, що понад тисячоліття побутувало на території Давньої України. Крім українців це слово на означення епічного співця-музиканта існує в іраномовних народів Азії, зокрема афганців, а також у тюркомовних казахів, генетично пов'язаних зі скіфо-сакською традицією. Поширена думка про орієнтальне походження так званого «хроматизму» в українській народній музиці спростовується археологічними, історичними, палеоетнографічними та сучасними етномузикознавчими дослідженнями, адже так званий Схід був розташований на сучасній українській

1 Записи дум були знищені під час революційних подій 1917 року (Нирко, 2008, с. 232).

2 Поруч із сольною (за участі струнного інструмента) існувала й хорова манера виконання кадагів (без інструментального супроводу), що вважаємо наслідком впливу грузинської середньовічної хорової традиції, яка збереглася в середньовічних сванів, сусідів осетин, за свідченнями арабського географа ал Масуді, Х ст. (Цхурбаева, 1973, с. 154, 156; Чулая, 1993, с. 83–96).

території. Ті культурні елементи, які етнологи трактують у контексті «орієнтальних» впливів, були вкорінені в культурі українців і здавна побутували на давньоукраїнських землях.

Семантика слова і реліктовий репертуар у супроводі струнного епічного інструмента зберігся в осетинів, нащадків скіфів, сарматів і аланів (кадаг). У реліктових формах він зберігся в карпатських співанках-хроніках.

Порівняльний розгляд української думи та осетинських кадагів у контексті ірано-слов'янських лексичних, інструментальних та давніх епічних традицій свідчить про їхні *спільні генетичні та культурно-історичні витоки*. Ця традиція на теренах України набула самобутнього розвитку у формі епічного жанру думи як чоловічого сольного речитативу в супроводі струнного музичного інструмента. За допомогою ретроспективного аналізу генези назви цього шару епіки, порівняно з карпатськими співанками-хроніками, вдалося віднайти реліктові залишки колись єдиної сакральної традиції.

Перспективи подальших досліджень. Історично-лінгвістичний аналіз терміна і жанру «дума» вможливує у подальшому провести ширші порівняльні студії щодо функціонування цього терміна в епосі народів Євразії, що мали в минулому тісні довготривалі контакти зі скіфо-сармато-аланським світом.

Список посилань

- Абаев, В. И. (1979). Скифо-сарматские наречия. *Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки* (с. 272–365). Москва: Наука.
- Абаев, В. И. (1965). Скифо-европейские изоглосы: *На стыке Востока и Запада*. Москва: Наука.
- Абаев, В. И. (1958) *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. (Т. 1. А–К). Москва; Ленинград: Изд. АН СССР.
- Вызго-Иванова, И. (2000). Специфика генезиса инструментальных традиций Средней Азии и Казахстана и ее отражение в симфонической музыке. *Вопросы инструментоведения* (с. 110–112). Санкт-Петербург: РИИИ, 4.
- Герценберг, Л. Г. (1972). *Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках*. Ленинград: Наука.
- Грица, С. (2007). Українські думи — народнопісенний епос. *Українські народні думи* (с. 9–80). Київ: НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.
- Грица, С. (2002). Українські думи в міжетнічному діалозі. *Трансмісія фольклорної традиції. Етномузикологічні розвідки* (с. 120–152). Київ; Тернопіль: Астон.
- Грица, С. (1995). Українські думи в міжетнічному діалозі. *Родовід*. 1995, 11, 68–81.
- Грица, С. (1979). *Мелос української народної епіки: монографія*. Київ: Наукова думка.
- Гуриев, Т. А. (1994). *Наследие скифов и алан*. Владикавказ: Ир.

- Залізняк, Л. Л. (1994). *Нариси стародавньої історії України*. Київ: Абрис.
- Зінків, І. (2013). *Бандура як історичний феномен: монографія*. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.
- Кукашев, Р. Ш. (2002). К образу лебеда в казахском шаманстве. *Этнографическое обозрение*, 6, 38–44.
- Липец, Р. С. (1977). Отражение этнокультурных связей Киевской Руси в сказаниях о Святославе Игоревиче (X в.). *Этническая история и фольклор* (с. 217–257). Москва: Наука.
- Нирко, О. (2008). *Кобзарство Криму та Кубані*. Київ: Просвіта.
- Садоков, Р. Л. (1971). *Тысяча осколков золотого саза*. Москва: Советский композитор.
- Толстова, Л. С. (1984). *Исторические предания Южного Приаралья*. Москва: Наука.
- Фадеева, Т. М. (2000). *Крым в сакральном пространстве: история, символы, легенды*. Севастополь: Бизнес-Информ.
- Фрай, Р. (1971). *Наследие Ирана*. М. А. Дандамаев (Перев.). Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы.
- Цулая, Г. В. (1993). Осетины в контексте истории Грузии. *Этнографическое обозрение*, 3, 83–96.
- Цхурбаева, К. (1973). О напевах нартовского эпоса. *Музыка народов Азии и Африки*, 2, 146–167. Москва: Советский композитор.
- Шакрыл, К. С. (1969). О современном бытовании нартского эпоса у абхазов. «Сказания о нартах» — эпос народов Кавказа (с. 267–296). Москва: Наука.
- Шуст, Я. (1953). *Кобзарі і лірники України на фоні слов'янського епосу*. (Дис. ... канд. філол. Наук). Львів: Бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Яковенко, Н. (2006). *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика.

References

- Abayev, V. I. (1979). Scythian-Sarmatian dialects. *Fundamentals of Iranian Linguistics. Ancient Iranian languages* (p. 272–365). Moscow: Nauka. [in Russian].
- Abayev, V. I. (1965). *Scythian-European isoglosses: At the junction of the East and the West*. Moscow: Nauka. [in Russian].
- Abayev, V. I. (1958). *Historical and etymological dictionary of the Ossetian language*. (Vol. I. A–K). Moscow; Leningrad: Publishing House of Academy of Science of USSR. [in Russian].
- Vyzgo-Svanova, I. (2000). The genesis specificity of the instrumental traditions of Central Asia and Kazakhstan and its reflection in symphonic music. *Instrumentation Issues* (p. 110–112). Sankt-Petersburg: RIII, 4. [in Russian].
- Gertsenberg, L. G. (1972). *Morphological structure of the word in ancient Indo-Iranian languages*. Leningrad: Nauka. [in Russian].
- Grytsa, S. (2007). Ukrainian dumas as a folk epic. *Ukrainian Folk Dumas* (с. 9–80). Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, IMFE named after

- M. T. Rylskiy National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
- Grytsa, S. (2002). Ukrainian Duma in Interethnic Dialogue. *Transmission of folklore tradition. Ethnomusicological survey* (p. 120–152). Kyiv; Ternopil: Aston. [in Ukrainian].
- Grytsa, S. (1995). Ukrainian Duma in Interethnic Dialogue. *Pedigree*. 1995. No. 11, 68–81. [in Ukrainian].
- Grytsa, S. (1979). *Melos of the Ukrainian folk epic: a monograph*. Kyiv: Naukova dumka, 259. [in Ukrainian].
- Guriyev, T. A. (1994). *Scythian and Alan heritage*. Vladikavkaz: Ir. [in Russian]
- Zaliznyak, L. L. (1994). *Essays on the ancient history of Ukraine*. Kyiv: Abrys, 255. [in Ukrainian].
- Zinkiv, I. (2013). *Bandura as a historical phenomenon: monograph*. Kyiv: Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology named after M. T. Rylsky, National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
- Kukashev, R. Sh. (2002). The topic of an image of a swan in Kazakh shamanism. *Ethnographic review*, 6, 38–44. [in Russian].
- Lipets, R. S. (1977). Reflection of ethnocultural ties of Kyivan Rus in the tales of Svyatoslav Igorevich (X century). *Ethnic History and Folklore* (p. 217–257). Moscow: Nauka. [in Russian].
- Nyrko, O. (2008). *Kobsar Art of Crimea and Kuban*. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].
- Sadokov, R. L. (1971). *A thousand fragments of golden saz*. Moscow: Sovietskiiy Kompozitor. [in Russian].
- Tolstova, L. S. (1984). *Historical legends of the Southern Aral Sea region*. Moscow: Nauka. [in Russian].
- Fadiyeva, T. M. (2000). *Crimea in sacred space: history, symbols, legends*. Sevastopol: Biznes-Inform. [in Russian].
- Frei, R. (1971). *The Legacy of Iran*. M. A. Dandamaev (Transl.). Moscow: Nauka, Main Editorial Office of Oriental Literature, 468. [in Russian].
- Tsulaya, G. V. (1993). Ossetians in the context of the history of Georgia. *Ethnographic review*, 3, 83–96. [in Russian].
- Tskhurbayeva, K. (1973). The tunes of the Nart epic. *Music of the Asian and African People* (p. 146–167). Moscow: Sovietskiiy kompozitor, 2. [in Russian].
- Shakryl, K. S. (1969). The modern existence of the Nart epic among the Abkhazians. *“Tales of the Narts” – the epic of the people of Caucasus* (p. 267–296). Moscow: Nauka. [in Russian].
- Shust, Ya. (1953). *Kobzars and lyricists of Ukraine against the background of the Slavic epic. (Dis. ... Cand. Philol. Sciences)*. Lviv: Library of Lviv National University named Ivan Franko. Manuscript. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2006). *An outline of the history of medieval and early modern Ukraine*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 15.08.2019 р.